

Balassi- és Zrínyi-magyarázatok.* *Szarv, szárny, repül.* — Az „Adj már csendességet” kezdetű versében Balassi Bálint azért könyörög Istenhez, hogy elnyerhesse lelki békéjét. S ehhez arra is szüksége lenne, hogy Isten megsegítse:

Nyisd fel hát karodnak, szentséges markodnak áldott zárját,
Add meg életemnek, nyomorult fejemnek letört szárnyát,

Repülvén áldjalak, élvén imádjalak vétek nélkül,
Kit jól gyakorolván haljak meg nyugodván bú s kín nélkül.

E vers különböző másolataiban, kiadásaiban a *szárnyát* szó helyett nemegyszer *szarvát* áll (l. pl. Balassi Bálint összes művei. I. Összeáll. ECKHARDT SÁNDOR. Bp., 1951. 271, a jegyzetek; Balassi Bálintnak és Rimai Jánosnak istenes éneki. Kolozsvár, 1701. 2). A modern Balassi-kiadásokban általában a *szárnyát* szerepel. (L. Balassi műveit, verseit pl. ECKHARDT i. m. 1951., ill. 1961., 1968; STOLL BÉLA Bp., 1974.; HORVÁTH IVÁN, Újvidék-Novi Sad, 1976.; VARIJAS BÉLA Bp., 1979.; 1981.; KÖSZEGHY PÉTER és SZABÓ GÉZA Bp., 1986., 1990., 1994., 1999. stb. összeállításában.

A Balassi-filológiában lényegében máig vitatott, melyik szó lenne itt a helyes. Egyszerűen szólva a fejnek még metaforikus szóképet használva sem szokott szárnya lenni, a szarvval viszont nem lehet repülni. Magam itt a következő szövegkorrekciót, illetve magyarázatot ajánlom. A szakirodalomban is ismert, hogy a *szarv* — az állatvilágból származó metaforaként — az erő és a hatalom jelképe ugyancsak lehet. Többször előfordul ez a kép a Zsoltárok könyvében, amely a keresztény kultúrkörbe tartozó népek költészetére, így Balassira is, különösen istenes verseire igen nagy hatással volt. „A B[íblia] képes nyelvzetében a *szarv* a hatalom és erő jelképe (5Móz 33,17;

---

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 21. (vö. OTKA T 029146 sz.)

Zsolt 89,18,25; 92,11; 112,9; az ÚF [= új fordítású] B itt már nem is szarvat ír, hanem hatalmat). A szarv felemelése (Zsolt. 137,7; Ez. 29,21) a hatalom és dicsőség vissza-, illetve helyreállítását jelenti. A szarv letörése (Jer. 48,25; JSir. 2,3) a hatalom megsemmisítését, szétzúzását fejezi ki” (Keresztyén bibliai lexikon. II. Szerk. BARTHA TIBOR. Bp., 1995. 516). Az idézett helyeken kívül erre még számos példa van: „A gonoszoknak *szarvait* mind letördelem, az igaznak *szarvai* pedig felmagasztaltatnak” (Zsolt. 75: 11; revidéált Károlyi-féle ford.). Több adatot lásd még például Zsoltáriás 1: 21 (Biblia); NySz.; O. NAGY GÁBOR, Mi fán terem? 3. bőv. kiad. Bp., 1979. (*megnő a szarva* al., ui. a *letöri valakinek a szarvát* már köznyelvivé is vált szólás szintén említették). Balassi tehát amikor azt kéri Istentől, hogy elveszett, megromlott állapotán javítson, régi szép tisztességébe, tisztelt állapotába helyezze vissza, (bibliás) szóképpel ezt úgy is kifejezheti, hogy nyomorult feje letört szarvának a visszaállításáért, visszaadásáért fohászodik. Ekkor viszont kérdés, miért áll a következő versszak elején a *repülvén* szó, s egyáltalán az mire vonatkozik.

Úgy gondolom, a *repülvén* — a két egymás mellett lévő szerkezet mutatja is („repülvén áldjalak, élvén imádjalak”) — az *élvén*-nel van viszonyítva, szembeállítva, tehát a halállal van kapcsolatban. Akkor pedig a *repülvén* s az illető sor arra vonatkozhat, hogy — amennyiben az Isten megsegíti a költőt — halála után a magasságba, a mennybe repülve, szállva áldani fogja az Urat, életében pedig imádni.

Korábban már írtam a „Méznel édesb szép szók” kezdetű Balassi-vers befejezésének az értelmezéséről (MNy. 1978: 403—4). Itt Balassi azért könyörög Istenhez, hogy Júlia bocsásson meg neki. Ha ez megtörténik, ő meghalni is kész, ezután pedig az üdvözülését kéri:

Ezt ha megnyerhetem, bár meghaljak ottan,
Bűmnak mint hattyúnak legyen vége vígan;
Más kívánságom ez: idvözüllek oztán.

A hattyúéhoz hasonló vég arra a hiedelemre utal, miszerint halála előtt a hattyú a magasba szállva énekel. A „hatyúdál” ugyan általában szomorú, de a hiedelemnek olyan változata is van, amelyben a hattyú örömmel énekel, mert tudja, hogy a halál után egy boldogabb lét várja. Platonnál, Janus Pannoniusnál és Pierre de Ronsardnál szintén megvan ez a variáns. A Derniers vers de Ronsardból idézek Illyés Gyula fordításában: „Kertet, házat, hazát, itthagynom a remek | kancsókat, korsókat, a csinnal villogókat, | haldokló hattyúként, hogy szállván úgy daloljak | mint ő, ha búcsúzik kanyargó part felett. || Vége! A szép fonál im letekeredett; | éltem, énekeltem: nevem hírből ragyoghat; | tollam az égre száll, újtán a csillagoknak, | messze onnan, hol a vásár világ cseveg. || Boldog, ki félreáll. Még boldogabb, ki megtér | az ősi semmibe; de még boldogabb ennél, | ki angyalnak siet Krisztus körébe föl,” (Utolsó vers. L. pl. in: Szerb Antal: Száz vers. Bp., 1957. 95). Halálakor Szent Potenciána is „Yvnius havanak tyzen negyed napan. Bodogul *repevle* cri{tu{-hoz}” (CornK. 140r): Potentiana in sancto virginitatis proposito de terris ad Christum *migravit* [!] XIII. calen. iunii. A VirgK. 50. három tolvajt említ, akik jó útra tértek, beléptek a ferences szerzetesek közé, majd később „Nagi dicheretes etel ez vilagbol kýmulanak. Es vrhoz *rw(s?)pwlének*”. Még perdöntőbb egy Balassi korabeli adat, a 90. zsoltár 10. versszakát idézem a Vizsolyi Bibliából: 1590: „Az mi eztendeinknek napiai hetuen eztendő, vagy mennél fellyeb nyöltzuan eztendő: es azoknak {zinte az iauais nyomoru{lag és fárad{ág, mely mikor el mulic, *el repölőnc*”. Ez a szöveg — benne egy fordítási hibával — szinte teljesen változatlanul az (új) protestáns fordítás mellett) ma is használt 1908-as revízió szövegéig megmaradt, amelyben aztán a következőképp módosult: „A mi esztendeinknek napjai hetven esztendő, vagy ha feljebb nyolczvan esztendő, és nagyobb részök nyomorúság és fáradtság, a mely gyorsan tovatünik, mintha repülénk”. A Balassi-versben a „repülvén áldjalak” tehát szerintem arra vonatkozik, úgy értelmezendő, hogy halálakor a költő, amikor lelke a mennybe száll, repül, áldva köszöni a földi életben megtapasztalt segítséget, jótéteményt. A *repülvén*-nek itt ’szárnyaló érzéssel, boldogan’ jelentéssel való értelmezése (I. JA-

KAB LÁSZLÓ — BÖLCSKEI ANDRÁS, Balassi-szótár. Debrecen, 2000.) téves, az ige jelentése szerintem '(a lélek) a mennybe, az üdvözülendők közé száll, jut'. Megemlítem még, hogy Balassi egy rövid, törökből átültetett verse így kezdődik: „Mikoron *kirepül* lélek beteg testből, | soha senki nem látta”. A török szöveg szó szerinti fordítása ez: „Senki sem látta a lélek elmentét a testből” (Gyarmati Balassi Bálint énekei. Gond., jegyz. KÖSZEGHY PÉTER és SZABÓ GÉZA. Bp., 1986. 167, 298).

Péterke, szít. — Ez a két szó ugyanazon mondatban, Balassi „Tíz okok” című fordításában található, a hetedik „okban”. Tudjuk, Edmund Campion (Edmond Campianus) könyvének a fordítását Balassi nem fejezte be, a kéziratban maradt munkát — a nyolcadik, a kilencedik és a tizedik okot is átültetve —, az egész fordítást sajtó alá rendezve Dobokay Sándor adta ki Bécsben 1607-ben. A vonatkozó helyen arról van szó, hogy a régi egyházatyák közül nyilván többen megírták volna, ha úgy gondolják, hogy az egyház tanításai közül valamit máshogy kell érteni, mint ahogy az máig hagyományozódott. Ugyanígy a történétírók sem hallgatnak el semmi újat egy nemzet, egy ország dolgai felől: „Azoc az elővót dologh mellé vgmint kiki az ő *péterkeie mellé* mindenűt öröme(t) *szithnac*” (BÖM. II. Összeáll. ECKHARDT SÁNDOR Bp., 1955. 100; vö. még: újabb, faksimile kiad. Szerk. HARGITTAY EMIL. Bp., 1994. 52). A mondatban a *péterke* szó értelmezése okozott gondot. ECKHARDT azt írta, hogy annak jelentése 'maga terméke', s a *péterke* általa feltett 'ondó' értelmével kapcsolta össze (l. BÖM. II. 121). A TESz. alapján én ezt úgy korrigáltam, hogy a szó jelentése „az ember gyermekére, hozzátartozójára, illetőleg saját mivoltára utalhat” (MNY. 1979: 510). Ez lényegében igaz, de a szómagyarázathoz, az egész mondat kommentálásához még hozzátehetünk egy-két dolgot. A TESz. a *péterke* szó első, említett jelentésű adatát az NySz. nyomán Decsi Adag.-jából idézi: „Kinek kinek az ő *petörkéie* fái: suam quisque homo rem meminit” (266). Ugyanez a mondas Decsinél a 359. lapon is megvan, s ekkor a latin megfelelő: „Maius tuum putas naufragium”. A Decsi-féle (köz)mondás nyilvánvaló értelme az, hogy mindenkinek a saját gyermeke, magzata, baja fáj (legjobban), annak, illetve saját magának az ügye a fontos, a legfontosabb. A *péterke* a személynév köznevesülésének egyik esete, a szónak más köznévi jelentései is vannak (l. CzF.; MTsz.; ŰMTsz.; TESz. *pete* al.).

A Balassitól idézett mondatban ugyanakkor nemcsak a *péterke* szó s közvetetten az azt tartalmazó, Decsinél is meglévő közmondás, hanem egy másik közmondás kétségtelen hatása ugyancsak megfigyelhető. A következő: 1559: „ki-ki mind az ő fazeka mellé *szíta*” (Szék: Krón. 159v : Hadrovics: Fraz. 180); Decsi: Adag. [12]: „Omnes sibi melius esse malunt quam alteri Kiki mind maga fazeka mellé [3it], 209: „Opta vicino vt habeat, magis autem vt olla. No bizony kiki mind magát [zereti ma]nál jobban. Item: Kiki mind az ő maga fazeka mellé [3it] ([3enet]). S vesd össze még [16]: „Ollae amicitia. Fazék mellé [3ító barát]ág”. A közmondásra számos adat van később-ről is. Keletkezésének pedig az a megfigyelés az alapja, hogy nyitott tűzhelynél az emberek a tüzet, a paraszat általában nyilván a saját fazekuk mellé, alatt élesztik, szítják (vö. KERTÉSZ, Szok.). Szerintem a *szít* ige 1568-tól adatolható 'valakihez, valamihez vonzódik, húz hozzá' jelentésének (l. TESz.) a kialakulásához ez a régiségben gyakori szólás is hozzájárult.

Elveszi a szemén valóját. — E 'megtéveszti' jelentésű szólást Balassinak egy 1586-ban Fánchy Györgyhöz írt leveléből korábban már idéztem: „De ha Kd mind elhiszi az mit az bussaiak, vagy ő mellett azok, az kiknek ók megkenik tenyereket, kdnek hazudnak, bizon igen *elveszik az szemén valóját* Kdnek”. Az eredetéről pedig azt írtam, hogy az valószínűleg a ló és a szarvasmarha egyfajta szembetegségét jelölő *szemén való* kifejezéssel függ össze (MNY. 1980: 508). Véleményem később megváltozott, ezt a hipotézist az asszociációs kapcsolat bizonytalan volta miatt már legfeljebb csak esetlegesnek tartom. Gondoltam arra is, hogy a szókapcsolat szemüvegre, pápaszemre vonatkozhat. Végül azonban ott kötöttem ki, hogy a *szemen való* minden bizonnyal egyszerűen csak annyit jelent: 'a szem előtt lévő, való dolog, helyzet'. Az *elveszi a szemén valóját* jelentése pedig valószínűleg a következő: 'megakadályozza, eléri, hogy az illető ne lássa azt, ami a szeme előtt van', illetve '... ne lássa a valós helyzetet'. Ezt az elképzelést Zrínyi Miklós „Szigeti veszedelem” című eposzából vett két adattal is támogathatjuk: „Mindennek *vagyon* már

szemén ellensége, | Török és keresztény össze van keverve” (3/70), „Nem jobb-é tisztességgel halni embernek, | Hogysem *szemén élni* szégyennel mindennek?” (3/90). Idézeteimet egy mai kiadásból vettem (Szerk. KIRÁLY ERZSÉBET. Bp., 1993.), de már a NySz. szintén ismeri őket, s ugyanitt Faludi Ferencről vannak adatok a *szemén hordoz* és a *szemén tart* kifejezésekre is.

Guba húzza, de a gubát (is) húzzák. — Zrínyi Miklós Csáktornyaőről egy évszám nélküli, október 1-jén kelt levelében írja Batthyány Ádámnak, hogy néhány saját katonája egy rövidebb, először szerencsésnek induló portyáról sétálva jött haza, de „bele haraptak az sauanibus ualamenire”, mert már itthon a berzencei törökök rajtuk ütöttek, minden zsákmányt visszaszereztek, sőt még négy foglyot is ejtettek, „az aual iar az *gubais* huza, de az *gubatis* huzak” (A két Zrínyi Miklós körmendi levelei. Bev., jegyz., közléteszi IVÁNYI BÉLA. Bp., 1943. 291; vö. még 290). Az említett eseményből is látszik, Zrínyi ez utóbbi szólással azt fejezi ki, hogy amit az egyik ellenségeskedő fél csinál, azt teszi a másik is, kölcsönösen zaklatják, rabolják egymást. Ismerve az ilyen típusú szólásokat, és a *guba* szó ’kutya, göndör szőrű kutya’ jelentését, a szólás szó szerinti értelme nyilván az, hogy két (vagy több) marakodó kutya közül mindegyik húzza, bántalmazza a másikat. S ezt átvitt értelemben veszekedő, ellenségeskedő, egymásra rátámadó emberekre, katonákra is lehet érteni. Balassi 1588—1589 körül írt „Szép magyar komédiá”-jának egy néhány évvel későbbi, még Balassi által átdolgozott, nyomtatásban is megjelent változatából csak néhány részlet, az úgynevezett Júlia-törödék maradt fenn. Ebben, az Actus III. Scena III-ban a féltékeny *Credulus* ekképp fenyegeti meg *Sylvanust*: „Nemcsak garázdálkodom az hitőtőlön s tökélletlen voltodért, hanem ugyan *öszve is kap még ma guba göndörrel!* Majd meg is vonszuk a gubát egymás hátán” (BÖM. I. Összeáll. ECKHARDT SÁNDOR. Bp., 1951. 289). Balassi itt tudatosan él a *guba* szó mindkét jelentésével (a másik, az eredeti értelem gyapjas, fürtös felsőruha) és az alliteráció lehetőségével. Több olyan szólásunk van, amelyben különböző ’kutya’ jelentésű szavak, vagy akár ugyanaz a ’kutya’ jelentésű szó ismétlődik: *eb ura fakó, eben gubát cserél, egyik kutya, másik eb* stb. A *fakó* sárgásszürke színű kutyát (vagy lovat) is jelölhet. „A XVI—XVIII. században például arra, ha két kíméletlen ember csúnyán összeveszett, és alaposan ellátta egymás baját, ezt mondták: *fakót is vonják, de fakó is vonja*, és ez eredetileg azt jelentette, hogy ’komiszul bánnak a kutyával, de a kutya is komiszul másokhoz’” (O. NAGY i. m. 126—7, 130—1). A Balassinál előforduló *összekap guba göndörrel* szólásról korábban már részletesebben írtam (A. MOLNÁR: MNy. 1976: 434, vö. még UO.: NytudÉrt. 83. sz. 384). Ehhez és más hasonlókhöz érdekes, eddig tudtommal még nem ismert adalékként kapcsolhatjuk hozzá a Zrínyi használt szólást.

A. MOLNÁR FERENC